

Bâbürlü Bahçe Sanatının Hindistan'daki İlk Örneği: Aram Bağ

The First Example of Mughal Garden Art in India: Aram Bagh

Fadime Özler Kaya

Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Kayseri, Türkiye

Associate Professor, Erciyes University, Faculty of Theolog, Department of Islamic History and Arts, Kayseri, Türkiye

fozler@erciyes.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-9241-9874>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 04.02.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 18.06.2025

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

DOI: 10.31591/istem.1632790

Cite as / Atıf: Özler Kaya, Fadime. "Bâbürlü Bahçe Sanatının Hindistan'daki İlk Örneği: Aram Bağ". *İstem* 45 (2025), 79-104. <https://doi.org/10.31591/istem.1632790>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Bâbürlü Bahçe Sanatının Hindistan'daki İlk Örneği: Aram Bağ

Öz

Bâbürlü bahçe sanatının Hindistan'daki en eski örnekleri Agra şehrinde bulunmaktadır. Bâbü Şah tarafından inşa ettirilen ilk Bâbürlü bahçesi Aram Bağ'dır. Türkçe "dinlenme" anlamında Farsça "ârâm" sözcüğünden gelen Aram Bağ'a günümüzde Ram Bağ denmektedir. Bâbü Şah, dedesi Timur idaresindeki şehirler başta olmak üzere özellikle Semerkant, Fergana, Kabil ve Andican'daki bahçeleri görmüş, buralarda çocukluk ve gençlik yıllarını geçirmiş, buralara duyduğu özlemi gidermek için de hakimiyeti altına aldığı bölgelere bahçeler inşa ettirmiştir. Agra'da taraçalı ve çârbağ örneklerinin ilki olan Aram Bağ; su kanalları, su havuzları, su tankları, yürüyüş yolları ve uzun yıllar ilk hali korunan ağaçlık ve çiçeklik bölümleri ile yalnızca bir meyve bahçesi olma özelliği göstermeyip onun da ötesine geçerek adeta eterik bir atmosfere bürünmüş, tüm bileşenleriyle dönem modası haline gelmiştir. Hindistan'daki bu ilk Bâbürlü bahçesi, Bâbü'ün cennet kavramını yalnızca su ve çevre düzenlemesiyle değil, aynı zamanda simetri ve görsel düzen yoluyla da yansıtmaktadır. Daha sonra bu bahçe, Bâbü Şah'ın ikinci kuşak torunu Cihangir Şah tarafından yenilenerek 1615-1619 yılları arasında yine aktif bir şekilde kullanılmıştır. Yapıldığı dönemdeki özelliklerini günümüze kadar neredeyse tamamıyla koruması açısından öne çıkan Aram Bağ, bu durumu biraz da Cihangir Şah döneminde eşi Nur Cihan Hatun tarafından kullanılmış olmasına borçludur. Bu dönemde bahçede yer alan köşkler yenilenmiş, ancak bahçede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu çalışmada Aram Bağ'ın güncel literatür taraması yapılarak mevcut hali 2023 Eylül-Ekim aylarında yapılan saha çalışması ile belgelenmiştir. Bahçenin vaziyet planı çıkarılmış, içerisinde bulunan köşkerlerin mimari çizimleri yapılmış, güncel fotoğrafları çekilmiştir. Ayrıca yapının adı ve yeri hususundaki bilim çevrelerince hala netlik kazanamayan durumu, dönem kaynaklarına dayandırılarak ve saha çalışması yapılarak tartışılmış, bu çalışma ile tarihi öneminin yanı sıra günümüz kent peyzajı ölçeğinde de uygulanabilirliği konusunda örnek olabileceği fikri amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bâbürlü Bahçeleri, Aram Bağ, Çârbağ, Bâbü Şah, Nur Cihan Hatun.

The First Example of Mughal Garden Art in India: Aram Bagh

Abstract

The earliest Mughal Gardens in India are located in Agra city. The first Mughal Garden built by Babur Shah is Aram Bagh. The Persian word "Aram" means "resting" in Turkish, and Aram Bagh is called Ram Bagh today. Babur Shah saw the gardens especially in the in the cities ruled by his grandfather Timur, particularly in Samarkand, Fergana, Kabul and Andijan, spent his childhood and youth in these places and he built gardens in the areas he possessed in order to fulfill his longing for the places he spent his childhood and youth. Aram Bagh did not stay only as an orchard but it also lapsed into an ethereal atmosphere with its channels, pools, water tanks, walkways and wooded areas and flowerbeds that had been persevered in their original style for many years. As well as it was the first example of the gardens with terrace and in char-bagh style, it became the fashion of the period including all its components. This first Mughal garden in India reflects Mughal's concept of heaven not only with its water and environment arrangement but also through the way of symmetry and visual order. Later, this garden was renovated by Jahangir Shah, Babur Shah's second generation grandson, and used actively again between the years of 1615-1619. Aram Bagh protected its features almost completely until today, and this situation is somewhat because it was used by Nur Jahan, Jahangir Shah's wife in his reign. The mansions in the garden were renovated in this period, but no changes were made in the garden. In this study, the current literature of Aram Bagh was reviewed and the present condition was documented through the field study conducted in September-October 2023. The layout was charted, the architectural drawings of the mansions were made and the current photographs were taken. In addition, the debates about the name and the location Aram Bagh were discussed based on the period resources and the field study. This study aims to be an example for the historical importance of the construction and its applicability in today's urban landscape scale.

Keywords: Mughal Gardens, Aram Bagh, Charbagh, Babur Shah, Nur Jahan

Giriş

Farsça kökenli bağ sözcüğünün güncel Türkçe sözlükteki anlam karşılığı “üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası; çubukluk” ya da “meyve bahçesi” olarak ifade edilmektedir. Bahçe; küçük bağ manasında “bağçe”den gelmektedir.¹ Bahçe için “Cennet”, “Firdevs” ve Farsça bostan kelimeleri de kullanılmaktadır.² Buzul Çağ'ın sona ermesi ile birlikte yerleşik bir düzeni benimsemeye başlayan insanlığın avcılık/toplayıcılık ekonomisinden; bitki, meyve ve hayvanların evcilleştirilerek³ tarım/hayvancılık temelli üretici vasıflı bir ekonomiye geçişi sonrasındaki süreçte doğuda ya da batıda ortaya çıkan büyük uygarlıklarda bağ ve bahçe düzenlemeleri de önem kazanmıştır. Bununla birlikte zamanla bu düzenlemeler, yönetici sınıfların ve dinî kurumların statü göstergelerinden biri haline gelmiştir.⁴ Mezopotamya başta olmak üzere Çin, Mısır, İran, Yunan, Roma ve İslam medeniyetlerinde de bağ/bahçe düzenlemek; siyaset, din, kültür, felsefe ve sanatın dahil olmasıyla boyut değiştirmeye başlamıştır. Türkler gelmeden önce Hindistan'da ise bahçeler çoğunlukla tapınak veya manastırların bulunduğu alanlarda, düzensiz bir formdayken; Gaznelilerin Hindistan'a gelişi ile başlayan süreçten sonra, Tuğluklular döneminde Fîrûz Şah ile birlikte görülen “çârbağ” bahçe sisteminin öne çıkan geometrik düzen özelliği sayesinde intizamlı hâle getirilmeye başlanmıştır.⁵ İslâmî bahçe tasarımı Kur'ân-ı Kerim'de yer alan cennet tasvirlerinden mülhemdir. Bu durum bahçe sanatında “çârbağ” adı verilen ve genelde dört parçaya bölünen bir düzenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkistan ve İran'da kullanılan, özellikle Timurlu döneminde sultanların ve yöneticilerin gözetimiyle yaygınlaştırılan çârbağ bahçeler; bir yandan siyasi mücadeleler sonucu Hindistan'da devletini kuran, bir yandan da Hindistan'ın olumsuz iklim koşullarıyla baş etmeye çalışan Bâbü Şah tarafından daha da büyük boyutlu hâle getirilmiştir. Bâbürlüler, Ludilerle 1526 yılında yaptıkları Panipat Savaşı sonucunda Hindistan'da fetihlerin yanında imar ve inşaa faaliyetlerine de eğilmişlerdir. Bağ/bahçe düzenlemesi ise, su kaynağının temini, temin edilen kaynağın arzu edilen yerlere naklinin sağlanması ve bunun yanında peyzaj çalışmalarının belli bir düzen içinde yapılmak zorunda olması ile maharet ve emek isteyen uğraşlardan olmuştur. Buna benzer olumsuz etkenlerden sayılabilecek manialar bulunmakla birlikte, Bâbü Şah'ın Timurlu egemenliği altındaki topraklarda yaşarken Timurlu bahçelerini görmesi ve Hindistan'a gelmeden

¹ Celal Esad Arseven, “Bahçe”, Sanat Ansiklopedisi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975), Cilt 1, s.154-155.

² Gönül Evyapan, “Bahçe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ed. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) Cilt 4, s. 481.

³ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 53(1-4) (1999) s. 73-94.

⁴ Veli Sevin, “Urartu Bahçeleri”, Belleten, Sayı 64/240 (Ağustos, 2000), s. 395.

⁵ Evyapan, “Bahçe”, 4/481.

önce idaresi altında bulundurduğu kimi yerlerde bahçe düzenlemeleri yaptırması, özellikle deneyim açısından olumlu etkenler arasında bulunmaktadır. Hindistan'ın tüm zorlu iklim koşullarına rağmen Bâbürlü bahçe sanatına etki ederek kolaylaştırıcı bir özellik gösteren diğer saikler, ilham kaynağı olarak bulunan Türkistan, Endülüs, Emevî, İran, Kuzey Afrika ve Mısır bahçeleri ile yerel bahçe örnekleri olmuştur. Nitekim daha sonraki dönemlerde bahçe sanatının Bâbürlüler ile önemli bir perspektif kazandığı belirtilmelidir.⁶ Türbe, saray ve kale gibi yerlerde de çârbağ temelli bahçeler yapılmış, yine çârbağ düzeninde görsel/işitsel öğelere sahip korunaklı bahçeler tesis edilmiştir. Başkentleri Agra'da birçok bağ ve bahçe peyzajı yapan Bâbürlüler bunun için özellikle Yamuna Nehri kenarını seçmişlerdir. Bundaki nedenlerden biri nehrin suyuna ulaşmak ve bu suyu bahçelere taşımaktır. Diğer nedenler ise havadarlık ve doğal oluşum olan nehrin, beşerî müdahale ile oluşturulan bahçenin görsel zaviyeden mütemmimi olarak düşünülmesidir. Yamuna kıyısında sayısı kırk beşi bulduğu ifade edilen⁷ ve kıyı boyunca karşılıklı olarak bulunan bahçelerden günümüze sağlam halde ulaşabilen ise çok azdır.⁸ Hükümdar, hane-dan mensubu ve devlet ricalinin sahipliğinde bulunan bahçelerin tasarımı; nehir kıyısına muvazi, kara içine doğru uzanan ve genellikle üzerinde bir esas yapının bulunduğu terastan müteşekkildir. Bâbür Şah döneminde temellendirilen, Cihangir Şah dönemiyle birlikte gelişme kaydeden Bâbürlü bahçeleri Şah Cihan döneminde ise klasikleşerek zirveye ulaşmıştır⁹.

Babür Şah Hindistan'da kendi adıyla kurduğu imparatorluğun ilk hükümdarıdır. Babür Şah Hindistan'a gitmeden önce yirmi iki yıl Kabil'i yönetmiştir. Hatıratında, şehrin yüksekçe bir kısmına kurulmuş, güneşe bakan, etrafında akarsuyu olan Bağ-ı Vefa'yı nasıl istediğini açıkça belirtmektedir. Babür Şah Hindistan'ı alırsa almaz Semerkant'a, Kabil'de, Herat'ta gençliğini geçirmiş olduğu bu bahçelere benzer bahçeler inşa etmeye başlamıştır.¹⁰ Babür, Şah-Kabil eteğinde Güzergâh yanında kendisi de görkemli bir çârbağ yaptırmıştır.¹¹ Bâbür Şah Türkistan'dan Hindistan'a gelince ilk işi Agra şehrinin peyzajı ile uğraşmak ve buraya intizamlı bir görünümlü kazandırmak olmuştur. Anılarında da anlattığı gibi Babür Şah Hindistan'ın

⁶ Ebba Koch, "Mughal Palace Gardens From Babür to Shah Jahan (1526-1648)", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Sayı 14, (Ocak 1997) s. 144.

⁷ Ebba Koch, "The Taj Mahal: Architecture, Symbolism, and Urban Significance", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Sayı 22, (2005) s. 135.

⁸ Ebba Koch, "Mughal Palace Gardens From Babür to Shah Jahan (1526-1648)", s. 143.

⁹ Evyapan, "Bahçe", 4/481.

¹⁰ Emma Clark, *İslam Medeniyetinde Bahçe Sanatı*, çev. Elif Dolanbay ve Adem Yerinde (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2017), s. 46.

¹¹ Köksal Osman, "XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan'da Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Yunus Pustu vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2022), s. 110.

ikliminden, sıcaklıktan ve tozundan nefret ediyordu ve bu nedenle bahçe tasarımı-na önem vermiştir. Hindistan'a çok sayıda bahçe düzenledi ve çoğunda konutlar yanında özellikle hamama yer verdi. Ancak Hindistan'da bahçe yapmak o kadar da kolay olmamıştır. Bâbü'r'ün anılarında Agra çevresindeki doğa ve arazi ile ilgili dikkat çekici gözlemler bulunmaktadır: "O kadar çirkin ve nahoştu ki, içlerinde bir çârbağ yapma fikri aklımdan geçti! Agra yakınlarında başka arazi olmadığından, aynı arazi birkaç gün sonra ele alındı"¹². Bâbü'r Şah, yine bu durumla ilgili olarak hatıratında şu şekilde bahsetmektedir: "*Hindistan'ın büyük bir kusuru akarsularının bulunmaması olduğuna göre, oturulacak her yerde çarklar kullanarak akarsular sağlayarak planlı ve muntazam yerler yapılabileceğini daima düşünüyorduk. Agra'ya gelişimden birkaç gün sonra bu amaçla Cûn (Yamuna) suyundan geçip bahçe yapılabilecek yerleri araştırdım. Öyle safasız ve harap yerlerdi ki oralardan iğrenme ve tiksinişle geçtik. Bu yerin iğrençliği ve pisliği yüzünden çârbağ hayalini aklımdan çıkardım. Ama oradan başka da Agra'ya böyle yakın olan bir yer pek yoktu. Birkaç gün sonra, ister istemez aynı yer ele alındı. Hamamın suyunu sağlayan o büyük kuyu kazıldı; enbelî (Hint hurması) ağaçlarıyla sekiz köşeli havuzun bulunduğu bir yer, onlardan sonra da büyük havuz ve sahanı yapıldı. Daha sonra, taş binanın önündeki havuz ve köşk yapıldı, sonra halvethane ve bahçesiyle evleri yapıldı. Ondan sonra da hamam yapıldı. Böylece safasız ve düzensiz Hind'de güzel, planlı ve muntazam bahçeler yapıldı. Her köşesi makbul çimenlikler ve çimenlik de uygun güller ve nergislerle bezendi"*¹³ (Görsel 1.-3.).

Görsel 1.,2.,3. Kabil Bağı Bâbü'r/Bağı-ı Vefa Örnekleminde Babürlüler'de Bahçe Düzenlemesi (URL-1)

¹² Babürname, çev. Reşit Rahmeti Arat (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), s. 515.

¹³ Babürname, çev. Reşit Rahmeti Arat, s. 515.

Araştırmaya konu olan “Agra Aram Bağ” 1526 yılından sonra Bâbü Şah tarafından inşa ettirilmiş ilk bahçe olup; sonrasında hanedan üyeleri ve emirlere ait bahçeler için bir örnek teşkil etmiştir. Aram Bağ detaylı bir saha çalışması ile değerlendirilmiş, mevcut halinin vaziyet planı çıkarılmış ve bahçede bulunan köşkle- rin mimari planları çizilmiş, güncel fotoğrafları çekilmiştir. Bu çalışma ile hakkında çok fazla bilimsel çalışma bulunmayan Aram Bağ; her yönüyle ele alınarak, bilim dünyasında daha tanınır hale getirilmesi hedeflenmiştir.

1. Aram Bağ (Ram Bağ) (1526-30/1615-19)

Aram Bağ, Hindistan’da Agra şehrinin kuzeydoğusunda, Yamuna Nehri’nin doğusunda yer almaktadır. Bâbü Şah tarafından inşa ettirilen, Hindistan’daki en eski Bâbürlü bahçesi olduğu bilinmektedir.¹⁴ Bununla birlikte Bâbü Şah’ın hatıra- tında ve diğer resmi nitelikli kaynaklarda bu bağın Aram Bağ olduğuna dair her- hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bazı bilim insanları Tac Mahal Külliyesi’nin tam karşısında bulunan Mehtab Bağ’ın Aram Bağ olduğunu iddia etmektedir. Ancak Aram Bağ’ın plan ve peyzaj özellikleri bakımından Agra’da en iyi korunmuş Bâbü- lü bahçesi olması, konumunun ve yüz ölçümünün yanında, Agra ve civarındaki en özenli bahçe olması bu fikri çürütmekte olup, çalışmanın ilerleyen aşamalarında yer alan bilgiler ışığında bahçenin asıl yerinin günümüzde Ram Bağ olarak bilinen yer olduğu kanıtlanmaktadır.

Bâbü Şah hatıratında buradan Türkistan hasretini dindirdiği ve Hindis- tan’da nefes alabildiği tek yer olarak bahsetmektedir. Ayrıca Bâbü Şah vefat etti- ğinde Kabil’de bulunan kalıcı istirahatgâhı Bağ-ı Vefa’ya (1530-1539) götürülme- den önce geçici olarak defnedildiği yerin bu bahçe olduğu düşünülmektedir.¹⁵ Bâbü Şah, Aram Bağ ile Hindistan’da çârbağı planında bir bahçe geleneği başlat- mıştır. Aram Bağ’ın o dönemdeki adı “Gül-efşân” olup bahçe; Cihangir Şah (1605- 1627) zamanında, onun eşi Nur Cihan Hatun (1557-1645) tarafından 12 Mart 1621 tarihinden sonra tekrar tasarlanarak kullanılmış ve “Bağ-ı Nur-efşân” yani “Işık Saçan Bahçe” olarak adlandırılmıştır.¹⁶ Ebba Koch bahçenin “Nur-efşân” olarak adlandırılmasının doğru olacağı fikrini savunmaktadır. Bunun en önemli sebebi olarak, Tüzük-i Cihângîr’de de bu şekilde geçtiğini, hatta XIX. yüzyıla kadar yapılan tanımlamalarda bahçenin böyle adlandırıldığını belirtmektedir.¹⁷ Aram Bağ o dö- nemde yeniden şekillendirilen nehir kenarındaki otuz üç konut bahçesinden biri

¹⁴ C. M. Villiers Stuart, *Garden of The Great Mughals* (London: Adam and Charles Black Soho Square, 1913), s.5.

¹⁵ Ebba Koch, “Notes on the Painted and Sculptured Decoration of Nur Jahan’s Pavilions in the Ram Bagh (Bagh-i Nur Afshan) at Agra”, ed. R. Skelton, A. Topsfield, S. Stronge and R. Crill (London: A sym- posium held at the Victoria and Albert Museum/Facets of Indian Art, 1986), s. 51.

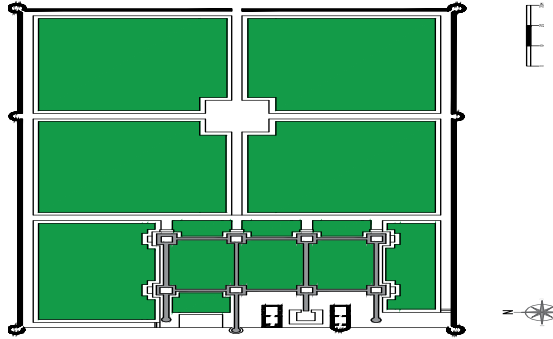
¹⁶ Ram Nath, *History of Mughal Architecture* (New Delhi: Abhinav Publications, 1994) s. 236.

¹⁷ Ebba Koch, *The Complete Taj Mahal* (London: Thames&Hudson, 2012), s.37.

olup daha sonraki dönemde Nur Cihan Hatun tarafından keyif bahçesi olarak kullanılmıştır. Cihangir Şah'ın da hatıratında Aram Bağ hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Cihangir Şah Tüzük-i Cihângîr'de Aram Bağ'a yapmış olduğu birkaç ziyaretten bahsetmektedir. Cihangir Şah 1621 yılının mart ayının başlarında, Kangra Kalesi'ni fethetmekten önce bir müddet Aram Bağ'da konaklamıştır. Fetih sonrasında müneccimler tarafından Aram Bağ kastedilerek "uğurlu saati değiştirdiği yer" minvalinde yorumlar yapılmıştır. Ayrıca Cihangir Şah, Nur Cihan Hatun tarafından Nevruz kutlamalarının bu bahçede yapıldığını, bahçenin Nur Cihan'a ait olduğunu ve saray kadınları tarafından kullanıldığını da açıkça belirtmektedir.¹⁸ Günümüze orijinal halini yüksek oranda muhafaza ederek ulaşan bahçenin hamiliğini Bâbürlü Şah'tan sonra Nur Cihan Hatun'un üstlenmiştir.

1.1. Plan ve Mimari Özellikleri

Aram Bağ; Yamuna Nehri'nin kıyısında, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı yüksek duvarlarla çevrili ve yaklaşık olarak 340 metreye 227 metre ölçülerinde geniş bir alanı kapsamaktadır.¹⁹ Bahçe kompleksinin düzeni klasik çârbağ modeline göre değildir. Daha çok çârbağ planının bir varyantı olan heşt bihişt²⁰ modelinde, doğu-batı yönünde yedi, kuzey-güney yönünde ise altı dikdörtgene bölünmüştür. Bahçe üç ana bölümden oluşmaktadır: Birinci ve en alt bölümde çiçekler ve sebzeler; ikinci bölümde, ince taş döşeli çiçek tarhları ile yürüyüş yollarına bölünmüş teraslar; üçüncü bölümde ise köşkler, havuzlar, kuleler, çatriler ve tankların yer aldığı teraslar bulunmaktadır (Görsel 4.).

Görsel 4. Aram Bağ Planı (Özler Kaya, 2024)

Karadan ve nehirden erişilebilen Aram Bağ'a, kara tarafının ortasında yer

¹⁸ W. M. Trackston, The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India (New York, Oxford University Press, 1999) s. 78.

¹⁹ Koch, "Bagh-i Nur Afshan", s.54.

²⁰ Heşt Bihişt; merkezi bir yapıyı çevreleyen sekiz alana bölünmüş, merkezi planlı dokuz kat plan şemasıdır. İran ve Hindistan'da heşt bihişt/behişt adında bahçeler bulunmakta olup; sekiz cennet anlamına gelmektedir. Bu planın bahçe örnekleri Bâbürlü Şah tarafından tasarlanmış olup biri İsfahan'da diğeri Agra şehrinde. Daha detaylı bilgi için bkz. Clark, 2017, s. 69.

alan ve İngiliz döneminde yeniden inşa edilen ana kapıdan girilmektedir.²¹ Ana kapıdan girince kırmızı kumtaşından yapılmış merkezi bir yürüyüş yolu ile nehir kıyısındaki teraslı alana doğru çıkmaktadır. Yürüyüş yolları su kanalları içerir ve kesişme noktalarında kare platformlar vardır. Kesişen yürüyüş yollarından ve su kanallarından oluşan bu platformlar engebeli arazi düzleştirilerek oluşturulduğundan karmaşık bir şemaya sahiptir. Yürüyüş yolları tamamen korunmuş olup, yolların devamında balık pulu (mahi pusht) desenli çadorlar²² ve her iki tarafta basamaklarla çevrili su oluklarına sahip platformlar bulunmaktadır. Kapıdan giriş sonrasındaki üçüncü platformun bitimindeki çevre duvarının K-G köşelerinde birbirine eşit mesafede yer alan iki kule hem dinlenme ve seyir işlevi görürken hem de nehrin kıyısının başlangıcını göstermektedir. Bu kuleler dikdörtgen bir ızgara oluşturacak şekilde nehre bakan ucunda üç birim genişliğinde ve iki birim derinliğinde, bahçe tarafında ise 2,5-2,7 m arasında değişmekte; nehrin yakınında yer alan batık bölümleri yaklaşık olarak 0,4-2 m arasındaki ölçülerde yükseltilmiştir. Yükseltilmiş 3 m x 2 m birim ızgaranın dış platformları bahçeye inen basamaklara sahiptir ve yine balık pulu desenli bir su oluğu ile kesilir. Bu platformlardan birinde bir çatı vardır (Görsel 5.-12.).

Görsel 5.-6. Aram Bağ Su Kanalları ve Yürüyüş Yolları (Özler Kaya, 2023)

Görsel 7.-8 Aram Bağ Su Kanalları ve Yürüyüş Yolları (Özler Kaya, 2023)

²¹ Koch, Taj Mahal, s. 41

²² Çador (Chadar/cihadar); akan suyun görünümünü ve sesini güzelleştirmek için desenlerle oyulmuş rampalar. Daha detaylı bilgi için bkz. Emma Clark, 2017, s. 116.

Görsel 9.-10 Aram Bağ Çatri, Su Kanalları ve Yürüyüş Yolları (Özler Kaya, 2023)

Görsel 11.-12. Aram Bağ Genel Düzenlemesi (Özler Kaya, 2023)

Çatriye uygun olarak, nehre bakan sağlam bir platform ızgaranın iki çeyreğinden geçmekte ve burada bahçenin ana yapıları durmaktadır. Aram Bağ, batı kısmında yer alan iç dikdörtgen bölümlerden altısını kapsayan bir taraça dışında, genel olarak düz bir zemine yerleştirilmiştir. Yüksek duvarlarla çevrili bu alan, su kanalları ve yürüyüş yollarıyla kare biçiminde parseller haline getirilmiştir. Diğer Babürlü dönemi bahçelerinden farklı olarak merkeze konumlandırılmış bir köşk yerine, nehre yakın konumlandırılmış karşılıklı iki köşkten ve genişçe tasarlanmış bir taraçadan oluşmaktadır. Söz konusu taraça, nehirden getirilen suyun aşağı kottaki bahçe alanlarına yönlendirilebilmesi amacıyla yükseltilmiştir. Taraçanın sınır duvarları, kemerli nişlerle bezeli şekilde inşa edilmiştir. Bu yükseltilmiş platform üzerinde, benzer mimari özellikler taşıyan iki köşk, doğu-batı aksında ve dikdörtgen biçimli havuzun iki yanına simetrik biçimde yerleştirilmiştir. (Görsel 2). Köşkler, batı yönünde, bir yüzleri nehre, diğer yüzleri ise bahçeye yönelmiş şekilde konumlandırılmıştır. Taraçanın uçlarında, zemin katlarında tonozlu odalar bulunan ve üst kısımlarında çatrilerle taçlandırılmış kuleler yer almaktadır. Bu yerleşim, bahçenin güney merkezli asimetrik düzenlemesini oluşturmaktadır. Bahçe yapıları, nehre doğru yerleştirilmiş iki dar dikdörtgen köşkten (pavyondan) oluşmakta ve aralarında batık bir havuzu olan açık avlu bulunmaktadır. Alt katında büyük bir su

kuyusu ve yer altı odaları (hücreleri) vardır. Nehir kenarındaki kulelerin altında su kuyusu işlevi gören “vaynlar²³” ve hemen önünde su kaldırma rampaları bulunmaktadır. İki köşk arasında batık bir su deposu bulunmaktadır. Su, bu depodan bahçenin alt seviyesine doğru uzanan kanallar ve suyu bir seviyeden diğerine aktaran çadorlar yoluyla akmaktadır. Nehir kenarında bahçeye su sağlayan çok sayıda su kuyusu bulunmaktadır (Görsel 13.-18.).

Görsel 13.-14. Aram Bağ Su Kuyuları ve Köşk Genel Görünüşü (Özler Kaya, 2023)

Görsel 15.-16. Aram Bağ Su Kuyuları (Özler Kaya, 2023)

Görsel 17.-18. Aram Bağ Su Kuyuları (Özler Kaya, 2023)

Bâbürlü bahçelerinin başlıca su kaynaklarını; göller, sarnıçlar, kuyular (basamaklı su kuyuları), nehirlerden sağlanan kanallar ve doğal kaynaklar oluşturmaktadır. Bâbü Şah hatıratında bu basamaklı su kuyularına da yer vermiştir:

“Kurganın içinde, İbrahim’in imaretiyle duvar arasında boş bir yer vardı; oraya da büyük bir vayn, havz-ı kebir yapılmasını emrettim. Basamaklı ve büyük

²³ Vayn; basamaklı ve büyük kuyuya Hindliler vayn derler. Detaylı bilgi için bkz. Arat, 2006, s. 515.

kuyuya Hindliler vayn derler. Bu vayn çarbağdan önce yapılmıştı. Aynı yağmur mevsiminde kazmakla uğraştılar. Birkaç defa çöktü ve işçiler altında kaldı. Rânâ Sengâ muharebesinden sonra tamamlandı. Nitekim tarihinin yazıldığı taşta da bunun tamamlanmasının muharebeden sonra (1527 martından sonra) olduğuna işaret edilmiştir. Güzel bir vayn oldu”.²⁴

Ayrıca Bâbü Şah bu vaynların mimari özelliklerinden ve nasıl kullanıldığını da detaylı bir şekilde bahsetmektedir:

“Bu vaynın içinde üç katlı bir yapı bulunmaktadır. En aşağı katında üç eyvan vardır. Yolu, kuyuya inen basamaklar aracılığıyla. Her üç eyvana aynı yoldan gidilir. Her eyvan bir diğerinden üçer basamak yüksektir. Su çekildiği zaman su hattı en aşağıdaki eyvandan bir basamak alçak olur. Yağmur mevsiminde su yükseldiğinde ise bazen en üstteki eyvana kadar su çıkar. Orta katta oymalı bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvanın yakınında su çarkını çeviren öküzün bulunduğu bir kümbet vardır. En üst katıda eyvandır. Kuyunun üzerindeki dış sahanlıktan bu eyvana, beş altı basamak daha aşağıya, her iki taraftan basamaklarla bir yol gider. Sağ tarafına giden yolun karşısında tarih taşı vardır. Bu kuyunun yanına bir kuyu daha yapılmıştır. Bunun dibi diğerinin ortasından biraz daha yukarıdadır. Bahsettiğim kümbetteki öküzün çevirdiği çark aracılığıyla su o kuyudan bu kuyuya geçer. Bu kuyuya da bir çark koyulmuştur; su bu çarkla set üstüne çıkar ve oradan da yukarıda bulunan bahçeye gider”.²⁵ (Görsel 17.-18.).

2. Aram Bağ'da Yer Alan Köşkler

Bahçenin Nur Cihan Hatun tarafından 1615-1619 yılları arasında kullanıldığı ve nehir kenarındaki köşkların bu dönemde yenilendiği bilinmektedir²⁶. Köşklar; güneybatı cephesinde, simetrik olarak kuzey ve güney yönlerde uzunlamasına dikdörtgen planlı ve takriben 136 metreye 96 metre ölçülerinde yüksek bir teras üzerinde yer almaktadır (Görsel 19.-20.).

Görsel 19.-20. Aram Bağ'daki Köşkların Genel Görünüşü (Özler Kaya, 2023)

²⁴ Babürname, çev. Reşit Rahmeti Arat, s. 515.

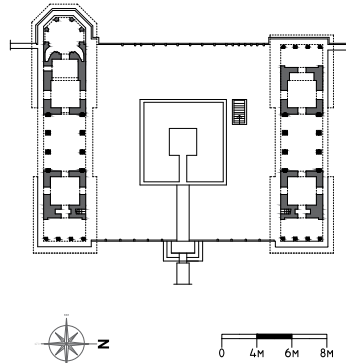
²⁵ Babürname, çev. Reşit Rahmeti Arat, s.516.

²⁶ Koch, “Bagh-i Nur Afshan”, s.60.

Diğer Bâbürlü bahçelerinin aksine köşkler bahçenin merkezinde değil nehir kenarındadır. Terasın üzerindeki iki dar dikdörtgen köşkün arasında batık bir havuz (çabûtra/chaputra²⁷) bulunmaktadır. Köşkler; doğu-batı doğrultusunda ve kare planlı havuzun iki yanında simetrik olarak planlanmış, ancak bu plan şeması bahçenin güney merkezinde asimetrik bir görünüme sebep olmuştur. Terasın kenar köşelerinde, her biri zemin katta tonozlu bir oda içeren çatı tepeliklerle sonlandırılmış kuleler bulunmaktadır.

2.1.Aram Bağ'da Yer Alan Köşkerin Plan ve Mimari Özellikleri

Köşkler, üzerinde yer aldıkları terasla birlikte düşünüldüğünde iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kuzeyde ve güneyde yer alan bu köşkerin alt katı, tonozla örtülü büyük bir su kuyusu (tankhane) ve yer altı odalarından oluşmaktadır. Tonozlar küçük mukarnas benzeri içbükey dörtgen ve yıldızlarla ağ gibi örülmüştür. Timurlu geleneğini yansıtan bu üst örtü Safevi öncülleri ile birleşerek Bâbürlü stilini oluşturmaktadır. Kuzeydeki köşkün alt katında basamaklı bir platform, bir su kuyusu ile devamında tuğladan inşa edilmiş manastır ve Bengal (bangla) tonozu ile örtülü bir hamam bulunmaktadır. Hamam; soyunmalık, soğukluk ve sıcaklık olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Hamam şu anda diğer yer altı odaları gibi harap bir haldedir. Güneyde yer alan köşkün alt katı ise su kuyusu ile birlikte yine birçok yer altı odasından oluşmaktadır. Üst katta kuzey ve güneyde birbirinden bağımsız iki köşk bulunmaktadır. Nehre doğru iki dar dikdörtgen teras üzerine yerleştirilmiş, açık verandalar ile kapalı hücrelerden ibaret olan bu köşkerin her biri beş bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler açık bir eyvan, ardından kapalı bir oda, ardından başka bir açık eyvan, başka bir kapalı oda ve son olarak açık bir eyvan şeklinde dönüşümlü olarak yer almaktadır. Farklı olarak güney köşkün sekizgen planlı batı verandası dışarı doğru çıkma yapmaktadır (Görsel 21).

²⁷ Çabûtra (chabbutra/ chabutra): Havuzun kenarına yerleştirilmiş veya ortasından yükselen bir taş yahut mermer platformdur. Daha detaylı bilgi için bkz. Clark, 2017, s. 117.

Görsel 21. Aram Bağ'da Yer Alan Köşklerin Planı (Özler Kaya, 2024)

Açık ve kapalı mekanların düzeni, bir iç avluyu çevreleyen Bâbürlü harem dairelerinin (zanana²⁸) plan şemasına benzemektedir. Agra Kalesi'nde yer alan Anguri Bağ'daki harem kadınlarına ait bahçenin etrafında, Has Mahal'in her iki yanında, Cihânârâ Begüm ile Ruşenârâ Begüm'e ait olan, dikdörtgen planlı, orta bölümde etrafları açık, yanlarda ise daha küçük kare odalardan oluşan, ön taraflarında geniş dikdörtgen bir avlunun bulunduğu köşkler buna örnek gösterilebilir. Bahçe içerisindeki müstakil köşklere bu plan şemasının uygulanması ise erken örnekler arasında sayılabilir. Köşklerin verandaları çokgen sütunlarla taşınmakta, düz çatının hemen altında taşıyıcı olarak değil basit kıvrımlı süs kemerler ile birleşmektedir. Hemen devamında yer alan arşitrav ve friz kısmının üzeri ise geniş bir saçakla uzatılan düz çatı ile sonlandırılmıştır. Köşklerin doğu ve batıda olmak üzere iki kapalı odası (hücreleri) mevcuttur. Köşklerin doğuda yer alan hücreleri düz tavanlı iken batıdaki hücreler tonozla örtülmüştür. Köşklerin kuzeydoğu tarafında, hamama giden basamaklarla ulaşılan başka bir teras daha bulunmaktadır. Bu bahçenin hemen kuzeyinde, her iki ucunda kırmızı kumtaşından yapılmış bir geçit bulunan bir dizi yıkık ev vardır. Köşklerin ana yapı malzemesi kırmızı kumtaşdır (Görsel 22.-27.).

Görsel 22.-23. Aram Bağ'daki Güney Köşkleri ve Çabûtra Genel Görünüşü (Özler Kaya, 2023)

²⁸ Zanana: Babürlü Devleti'nde harem adı zenana şekliyle de karşımıza çıktığı gibi mahal olarak da adlandırılmıştır. Ayrıca harem için şebistan-ı ikbal ve şebistan-ı has isimleri de kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Anjum 2011,12/110, Özaydın ve Bozkurt, 1997, 16/132, İftikhar 2008, 97 akt. Yozgat ve Büyüktaş, 2022, 207.

Görsel 24.-25. Aram Bağ'daki Güney Köşkleri ve Çabûtra Genel Görünüşü (Özler Kaya, 2023)**Görsel 26.-27. Aram Bağ'daki Güney Köşkleri ve Çabûtra Genel Görünüşü (Özler Kaya, 2023)**

2.2.Aram Bağ'da Yer Alan Köşklerin Mimari Süslemeleri

Köşklerin mimari plan özellikleri kadar dış cephe ve iç mekânda olup günümüze ulaşan mimari süslemeleri de dikkat çekicidir. Kırmızı kumtaşından yapılmış olan köşklerin yüzeyi “chunam²⁹” adı verilen beyaz mermer benzeri bir alçı sıva ile kaplanmıştır. Bu alçı sıvaların üzerinin yapıldığı dönemde renkli boyalarla süslenmiş olduğunu gösteren kalıntılar hala mevcuttur. Verandada yer alan kırmızı kumtaşından yapılmış taşıyıcı sütunlar ve üst örtüdeki lentolar, kısmen korunmuş ve cephe genelinde olduğu gibi beyaz sıva (chunam) ile kaplanmıştır. Köşklerin merkezinde yer alan verandalarında, ön cephesinin çokgen formdaki sütunlarının üzerinin süs kemerleri ile (braketlerle) birleştirildiği görülmektedir. Kemerlerin basit kıvrımlar yaparak taşıyıcı amaçla değil, Ekber Şah dönemi mimarisinde erken dönemden itibaren görülen dekoratif süslemelerde olduğu gibi tamamlayıcı amaçlı yapıldığı görülmektedir. Her iki köşkün dış cephelerinde ilk olarak dikkati çeken süslemeleri, saçığın hemen altında yer alan fûruşların (konsolların) tavus kuşu şeklinde yapılmış olmasıdır. Tavus kuşunun vücudunun şekli ve kuyruğu saçak olarak cepheye uyarlanmış olup geniş saçaklar tavus kuşu heykellerle desteklenmiştir. Bu tarz saçakların erken dönemden itibaren Bâbürlü mimarisinde kullanıldığı görülmekle birlikte Agra ve Lahor Kalelerinde yer alan Cihangir Şah'ın saraylarında (Cihangir Mahal) dış cephedeki saçakların hemen altındaki fûruşlar fil figürleri ile hareketlendirilmiştir (Görsel 28.-29).

²⁹ Chunam: Şah Cihan döneminde ortaya çıkmış/ patiyali-deniz kabuğu ile beyaz mermer gibi parlayan özel bir alçı sıvadır. Bu sıva Şah Cihan döneminde yaygın bir kullanım sahası bulmuştur. Aşırı parlaktır bu nedenle alçı mı, mermer mi ayırt etmek oldukça güçtür. Detaylı bilgi için bkz. Nath, 1994, 67.

Görsel 28.-29. Aram Bağ'daki Köşklerin Süsleme Detayları (Özler Kaya, 2023)

Köşklerin mimari süslemelerini oluşturan duvar resimleri birkaç niş dışında korunamamıştır. Kuzey köşkün batı hücrelerinde korunmuş küçük bir alana bakılırsa kırmızı kumtaşı yüzeyin beyaz alçı ile kaplandığı ve boyalı kısımların ise dadolarda³⁰ çerçevelerin sarı, yeşil ve kırmızı renkte olduğu çok az da olsa mevcut kalıntıdan anlaşılmaktadır. Kuzey köşkün doğu hücrelerinin üst duvarında, sivri kemerli bir niş içerisinde, yeşil renkte ve iç içe geçmiş dallar arasında servi ağacı bulunmaktadır (Görsel 30.-31).

Görsel 30.-31. Aram Bağ'daki Köşklerin Süsleme Detayları (Özler Kaya, 2023)

Merkezi verandanın aynı zamanda nehre bakan en batıdaki odasının doğu duvarında, kuzey ve güney nişlerinde figürlü süslemeler bulunmaktadır. Güneydeki nişte (82x64 cm.) toga benzeri bir kıyafet giyen, elinde kitap tutan uzun saçlı ve sakallı bir adam (aziz) tasviri yer alırken; aynı ölçülere sahip kuzey nişte kitap yığının ile sürahi olan bir masada oturan, elinde mektup benzeri bir kâğıt tutan ve devekuşu tüylü şapka takan (Avrupalı tarzda) bir kadın figürü bulunmaktadır. Bu her iki resim de kahverengi ve koyu yeşil tonlardadır (Görsel 32.-33.).

³⁰ Dado: Taban, kaide taşı.

Görsel 32.-33. Aram Bağ'daki Kuzey Köşklerin Süsleme Detayları (Özler Kaya, 2023)

Kuzey köşkün nehre bakan ve batıda yer alan hücresinin dış cephe duvarının alt bölümlerinden günümüze hiçbir şey ulaşamazken üst bölümlerinde, arşit-ravların içindeki friz süslemelerinde bitkisel motifler arasında figürlü süslemelere yer verilmiştir. Frizin kuzey duvar yüzeyinde bitkisel motiflerin arasında koyun figürü ön ayaklarının üzerine çökmüş bir halde resmedilmiş, karşı güney frizde de antilop koşar vaziyette tasvir edilmiştir. Günümüzde çoğu dökülmüş olan alçı sıva yüzeyindeki bu figürlü süslemeler hakkında Ebba Koch 1986 yılındaki çalışmasında bazı tanınamayan hayvan çizimleri ile birlikte kurt, tilki ve melek tasvirlerinden de bahsetmiştir³¹ (Görsel 34.-35.).

Görsel 34.-35. Aram Bağ'daki Kuzey Köşklerde Yer Alan Koyun ve Antilop Figürleri Süsleme Detayları (Özler Kaya, 2023)

Kuzey köşkün batı hücreesindeki iç mekân süslemelerinden ise sadece üst örtüde tonoz yüzeylerinde ve kemerlerde kalan bezemelerden söz edilebilir. Tonoz örtüsünün kemerinde iç bükey dörtgenler, üçgenler, yelpaze şeklinde bölümlere ayrılan yıldızlar geometrik bir ağın düğümlerini oluşturmaktadır. Aynı zamanda alçı üzerine renkli boylarla yapılmış çok sayıda güvercin, papağan, balıkçıl kuşlar, efsanevi simurg, melek figürleri, natüralist ve stilize çiçeklerden oluşan bitkisel motifler, çinbulutu ve arabesk süslemelere de yer verilmiştir. Kuzey ve güney köşkte çok sayıda kuş ve melek figürü vardır (Görsel 36.-41.).

³¹ Koch, "Bagh-i Nur Afshan", s.60.

Görsel 36.-37. Kuzey ve Güney Köşklerin Duvar Süslemelerinde Yer Alan Kuş Figürleri (Özler Kaya, 2023)

Görsel 38.-39 Kuzey ve Güney Köşklerin Duvar Süslemelerinde Yer Alan Kuş Figürleri (Özler Kaya, 2023)

Görsel 40.-41. Kuzey ve Güney Köşklerin Duvar Süslemelerinde Yer Alan Melek Figürleri (Özler Kaya, 2023)

Güney köşkte duvar resimlerini çok sayıda kuş figürü, melek figürleri, stilize ve natüralist bitkisel motifler ile arabesk süslemeler oluşturmaktadır. Tonozun ve kemer yüzeylerinin içerisindeki melek figürleri, ellerinde sunu tepsileri ile uçar vaziyette, ortadaki melek figürü ayakta kollarını göğüs hizasında bağlamış vaziyette ve sağ taraftaki meleğe bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağdaki ve soldaki melekler uzun saçlı, çekik gözlü, Bâbürlü fenotipinde, mavi beyaz uzun elbiseli ve kollarında bilezikleri ile tasvir edilmiştir. Yine bu resimlerde dikkat çeken melek figürleri arasında; birisi sayeban (gölgelik) taşımakta, bir diğeri iki elinde ne tuttuğu

seçilememekle birlikte oturmuş bir vaziyette ve başka bir melek figürü de kırmızı uzun elbisesi ile yine elinde ne olduğu belirgin olmayan bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu resimler arasında elinde tavus kuşu tutan bir melek figürü dikkat çekmektedir. Melek figürü; uzun saçlı, çekik gözlü Bâbürlü tipi diyebileceğimiz Türkistan-İran fenotipine, uçuşan uzun elbisesiyle de Bâbürlü ve Safevi tiplerine benzemektedir. Lahor Kalesi'nin dış duvar yüzeylerinde de benzer tasvirler bulunmaktadır (Görsel 42.-45.).

Görsel 42.-43. Aram Bağ'daki Kuzey ve Güney Köşk Melek Figürleri (Özler Kaya, 2023)

Görsel 44.-45. Aram Bağ'daki Kuzey ve Güney Köşk Melek Figürleri (Özler Kaya, 2023)

Kuzey köşkte yer alan duvar resimleri arasında efsanevi simurg ya da Züm-rüdüanka kuşu ise mavi kırmızı renkte tasvir edilmiş olup en dikkat çekici figür-lerdendir. Simurgla birlikte üç ördek figürü daha vardır. Bunlardan biri simurgun gagasında yakalanmış halde diğer ikisi ise simurgtan kaçır şekilde hemen çevre-

sinde tasvir edilmiştir (Görsel 46).

Görsel 46. Aram Bağ'daki Kuzey Köşkte Yer Alan Simurg Detay (Özler Kaya, 2023)

Agra'nın İngilizlerce ele geçirilmesi ile birlikte 1815'te Bengal Genel Valisi Lord Hastings tarafından ziyaret edildiğinde bahçenin ve içerisindeki köşkların orijinal halinin muhafaza edildiği öğrenilmektedir.³² Nehrin kıyısında bahçenin kuzey tarafındaki hücreler nehir taşımacılığında görev yapan İngiliz subaylarınca han olarak kullanılmıştır. Aslında buranın daha önce Nur Cihan Hatun tarafından sadece keyif bahçesi olarak değil ticaret maksatlı da kullanıldığı bilinmektedir. Doğu Hindistan Şirketi'nin (1803-1857) yönetimi sırasında restore edilen ve tam bir tatil beldesine dönüştürülen bahçe İngilizler tarafından büyük bir beğeni kazanmıştır. Bayard Taylor bu konu ile ilgili olarak, 1853'te İngilizler için balayı yapılabilecek bir tatil bölgesine dönüştürüldüğünden bahsetmektedir. Hatta köşkların üst kısmına bu dönemde birer kat eklenmiştir. Daha sonra ise kuzey köşk Hintliler için güney köşk de İngilizler için tahsis edilmiştir. 1920'lere gelindiğinde ise orijinal formlarına geri döndürülen köşklar, 1975 yılında ilk kapsamlı onarımını geçirmiştir.³³ Orijinal bahçe alanının ise yapıldığı dönemi muhafaza ettiği -Cihangir Şah'ın Tüzük-i Cihângîr'de de belirttiği gibi onun döneminde bahçe iyi durumdadır- yapılan restorasyonlarda elde edilen bilgilerle de doğrulanmaktadır. Aram Bağ 2000'lerden sonra yenilenmiş olup günümüzde halka açık bir park halinde kullanılmaktadır. Ancak bugün bahçede aktif bir su kaynağı olmadığından, su depoları ve kanalları kuru haldedir.

3. Değerlendirme

İslam sanatı esasında maddeyi asil bir hale getirmeyi amaçlarken yenilik, değişim ve gelişime de açık olmuştur. Emevi, Abbasi, Fatımi, Endülüs Emevi, Pers-İran, Timurlu, Safevi, Osmanlı ve Bâbürlü gibi medeniyetler veya devletler döneminde "İslam bahçeleri" adı altında ifade edilen bahçeler cennet tasvirleri ile şekil-

³² Koch, Taj Mahal, s. 40.

³³ Koch, Taj Mahal, s. 41.

lendirilmeye çalışılırken aynı zamanda daha önceki medeniyetlerden etkilenilmiş, hükmedilen coğrafyaların topografik ve iklimsel özellikleri çerçevesinde yerel kültürlerin kimi argümanlarından da bahçelerin aslına ileri düzeyde bir müdahalede bulunulmadan istifade edilmiştir. Hindistan'da bahçe tanzimi, tarih sonrası çağların başına kadar uzanmakta olup bu bahçeler dini yapıların hemen yanında nispeten daha düzensiz bir biçimde konumlandırılmıştır. Ancak müesses bahçeler, Türklerin Hindistan'a yoğun müselsel akınlar sonrasında yerleşmeleri ve hakimiyet kurmaları ile birlikte görülmeye başlamıştır. Bu durumda en etkili neden, ilk defa Fîrûz Şah Tuğluk (1351-1388) döneminde uygulanan ve Bâbürlülerce daha da geliştirilen çârbağ bahçeleri olmuştur.³⁴ 1526 yılında Agra'da hakimiyeti ele geçiren Bâbür Şah, hatıratında Hindistan'ın olumsuz iklim koşullarından bahsederek burada bahçe yapmanın zorluklarına değinmiştir. Buna rağmen bahçe düzenleme isteğinden vazgeçilmemiş, öncül Timurlu bahçelerinin örnekliğinde yeni bahçeler inşa edilmiştir. Bâbürlü bahçeleri, asırlardır teraküm edip belli bir tecrübe neticesi ortaya çıkan bilgilerin yanında en yakın dönem örneği olan ve Bâbür Şah'ın gözlemlediği Timurlu bahçeleri esas alınarak oluşturulmuştur. Nitekim Timurlu sultanı Hüseyin Baykara (1469-1506) dönemi ve sonrasında tanınan bahçe uzmanı bir ailesi içinde yetişerek bahçe peyzajı, tarım ve sulama usulleri ile mimariye ait ince-likleri öğrenen Heratlı Mirak-ı Seyyid Gıyas, siyasi kargaşaların yanı sıra Bâbür Şah'ın gereksinim duyduğu deneyimli bahçe peyzaj ustası eksikliğini gidermek üzere Hindistan'a gelmiş ve Agra'daki bahçe çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.³⁵ Bâbürlü dönemiyle birlikte çârbağ düzenine sahip bahçeler önemli bir gelişim göstermiştir.³⁶ Dörde bölünmüş düzenli bir görünüm arz etmekle beraber çok daha parçalı örnekleri de bulunan ve bir bahçe düzenleme sisteminin terminolojik ifadesi haline gelen çârbağ bahçeler Bâbürlü döneminde daha da büyütülmüş, Timurlu-Safevi dönemlerinde kullanılan heşt-bihişt özelliğinde ve genellikle eğimli, taraçalı bir yapı formuna bürünmüştür. Dolayısıyla Bâbürlü bahçeleri esas itibarıyla çârbağ ve türevlerinden oluşmaktadır. Bu tarz çârbağ planlı bahçeler Hindistan'da Bâbürlülerle birlikte yaygınlaşmıştır. Daha sonra çârbağ bahçeler yaptırmak hanedan üyeleri ve devletin ileri gelenleri arasında da gelenek haline almıştır.

Bâbürlü bahçeleri, İslam sanatı, kültürü ve değerlerinin mimarlık tasarımı ile ifade edilmesi bağlamında her zaman güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Saray ve türbe bahçeleri dışında İtimadu'd-Devle örneğindeki gibi merkezinde köşkların olduğu bahçeler de bulunmaktadır. Sahipleri yaşadıkları dönemde bu köşklar din-

³⁴ Evyapan, "Bahçe", 4/481.

³⁵ D. Fairchild Ruggles, *İslami Bahçeler ve Peyzajlar* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s.73.

³⁶ Ebba Koch, "Mughal Palace Gardens From Babür to Shah Jahan (1526-1648)", s. 144.

lenme mekanları şeklinde kullanıldıktan sonra, onların ölümleriyle birlikte ebedi istirahatgâhlarına dönüşmüştür. Bu bağlamda Aram Bağ, değişen ve gelişim göstererek tezahür eden bu Bâbürlü bahçe geleneğinin dibacesi olarak ifade edilebilir. Bâbürlü Şah'ın naaşı, onun vasiyeti gereği Kâbil'de bulunan Bağ-ı Bâbürlü'e defnedilmeden önce bir müddet Agra'daki bahçelerden birindeki makbere konulmuştur. Kuvvetle muhtemeldir ki bu yer Aram Bağ'dır. Yukarıda belirtildiği üzere ileri gelen hanedan ve devlet adamlarının hayattayken eğlence/dinlence mekanları olarak kullandığı, onların ölümlerinden sonra mezarları haline getirilen bahçelere örnek olabilecek bir özellik gösteren Aram Bağ, Bâbürlü Şah'ın Agra'da en sık ziyaret edip müruruzaman eylediği yerlerden biri olmuştur. Bu noktadan hareketle her ne kadar kısa bir süre de olsa Bağ-ı Bâbürlü 'e nakledilmeden önce Bâbürlü Şah'ın naaşının burada tutulmasının sebeplerinden biri, bu bahçeyi inşa ettiren ve belki de bahçe de hayatının son yıllarını geçiren Bâbürlü Şah'ın hatırasına ve bu geleneğe saygıyı ifade eden manevî bir olgunun duyarlılığıdır. Bu bağlamda araştırmanın konusunu oluşturan Aram Bağ hakkında iki önemli sorunsal bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Aram Bağ'ın Bâbürlü Şah'ın Hindistan'da yaptırdığı ilk bahçe olup olmadığı (yerinin tespiti), diğeri ise isminin kökeni konusudur. Aram Bağ jeopolitik konumu nedeniyle Bâbürlü Şah'ın hatıratında ismini zikretmediği ancak detaylı bir şekilde betimlediği yere en uygun bahçe olarak görünmektedir. Diğer bahçelere nazaran daha büyük bir yüz ölçümüne sahip olması ve Bâbürlü Şah'ın hatıratındaki, bahçe içerisinde bulunan su kuyularına ve hamamlara benzer özellikteki anlatım detaylarından hareketle bahsedilen yapıların tamamına yakınının aynı şekilde bu bahçede yer alması bir diğer önemli sebeptir. Ayrıca mücerrep bir bilgi olarak, Hindistan'ın en sıcak mevsiminde, en sıcak saatlerinde dahi Agra şehrinin en serin ve yapı itibarıyla en nezih bahçesinin de burası olduğunu söylemek gerekmektedir. Haddizatında Bâbürlü Şah da hatıratında bahçenin en üst terasının altında yer alan hamamların “neredeyse üşüyecek kadar” soğuk olduğundan bahsetmektedir. Bahçenin ismi ise Farsça dinlenme anlamında “ârâm” sözcüğünden gelmektedir. Günümüzde Hint dilinde daha kolay telaffuz edilmesi sebebiyle Ram Bağ olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bu bahçeyle aynı isme sahip İran'da da Bağ-ı Eram (Aram)³⁷ bulunmaktadır. Bilindiği üzere Bâbürlüler Urduca dışında Farsçayı da kullanmışlardır. İran'la yoğun diplomatik ilişkiler yanında kültürel bağlar da kuvvetli olup Bâbürlü saray kadınlarının çoğunu İranlılar oluşturmaktadır. Bu yoğun etkileşimin kaçınılmaz olarak dile ve dolayısıyla diğer yapılarda olduğu gibi bahçe adlandırmalarına da tesir edeceği düşünülmektedir. Bununla birlikte ne Bâbürlü Şah'ın hatıratında ne de resmi nitelikli diğer kaynaklarda buranın adının Aram Bağ olduğuna dair

³⁷ Parisa Daneshmand vd., “Dünya Mirası Kültürel Peyzajlarında (Pers Bahçeleri ve Bagh-e Fin)”, PEYZAJ- Eğitim, Bilim, Kültür ve Sanat Dergisi 6/1(2024), 61-72.

kayıt bulunmamaktadır. Bahçe, Cihangir Şah'ın eşi Nur Cihan Hatun tarafından kullanılmaya başlandıktan sonra -XIX. yüzyıla ait Caypur (Jaipur) Şehir Sarayı'nda bulunan bir haritadaki bilgiye göre- "Bağ-ı Nur-efşan" (Bag Nur Apasa) olarak adlandırılmıştır. Ancak bu ad önceki yüzyıllara ait kaynaklarda geçmese bile bahçenin XVII. yüzyıl başlarından itibaren XVIII. yüzyıla kadar bu isimle anıldığı düşünülmektedir. Daha sonra ise 1775'ten 1803'e kadar Agra'yı işgal eden Marathalar döneminde Hindu tanrısı "Rama"ya atfen "Ram Bağ" olarak adlandırıldığı öne sürülmüştür. Ancak Ram Bağ'ın; Farsça "Dinlenme Bahçesi" anlamına gelen Aram Bağ'ın bozulmuş hali olduğunu ve Hintliler tarafından kolay telaffuzu sebebiyle bu şekilde değiştirilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Şimdilik belirsiz olan bu durum, yapılacak ayrıntılı çalışmalara bağlı olarak çözüme ulaşabilecektir.

Bahçenin Nur Cihan Hatun ile birlikte sadece ismi değişmemiş nehir kenarına yakın terasta yer alan köşkler de bu dönemde yenilenmiştir. Bâbü Şah hatıratında köşklere "Hamamın suyunu sağlayan o büyük kuyu kazıldı; enbelî (Hint hurması) ağaçlarıyla sekiz köşeli havuzun bulunduğu bir yer, onlardan sonra da büyük havuz ve sahanı yapıldı. Daha sonra, taş binanın önündeki havuz ve köşk yapıldı, sonra halvethane ve bahçesiyle evleri yapıldı. Ondan sonra da hamam yapıldı"³⁸ şeklinde bahsetmektedir. Ancak köşklere Cihangir Şah dönemi sanat üslubunun unsurlarını taşıması, bunların Cihangir Şah döneminde Nur Cihan Hatun tarafından yenilendiğini kanıtlamaktadır. Aram Bağ'ın Bâbü Şah'tan sonra ikinci önemli sahibi ve dönemin önemli kadın banilerinden olan Nur Cihan Hatun'un otoritesi ve sanat hamiliği de göz ardı edilemez. Nur Cihan Hatun'un sanat ve mimarideki etkinliği dışında adına para bastırması devlet yönetiminde de ne kadar söz sahibi olduğunu kanıtlamaktadır. Köşklere plan özelliklerine bakıldığında "açık-kapalı-açık-kapalı-açık" şeklinde alanların dönüşümlü olarak tekrar edilmesi ile aşırı sıcak ve bunaltıcı nem oranının minimuma indirildiği ve iklimin olumsuz yansımalarının neredeyse tamamen etkisiz hale getirilerek nehrin ve bahçenin konumundan ustalıkla istifade edildiği görülmektedir. Şüphesiz bu durum tesadüfi değil bilakis iklim, coğrafya ve yer şekillerine bağlı olarak değişen mimari çalışma usullerinin gelişmişlik düzeyini gösteren bir durumdur. Bâbürlü dönemi bahçelerinde yaygın olarak kullanılan köşklere plan özellikleri kadar mimari süslemeleri de dikkat çekicidir. Köşklere, cennet tasvirlerindeki bahçelerin önemli parçaları arasında gösterilmektedir. Köşklere tasarımı süslemelerine kadar büyük bir titizlikle çalışılması, yapıya cennetteki bir köşk havası verilmek istendiğini göstermektedir. Aram Bağ'da yer alan köşklere duvar resimlerindeki tasvirler; natüralist bir üslupla şekillendirilen farklı çiçek türleri ve çeşitli hayvan figürleri ile fantastik

³⁸ Babürname, çev. Reşit Rahmeti Arat, s.516.

yaratıklar ve melek figürlerinden oluşmaktadır. Yaş siva üzerine yapılan yağlı boya resimlerin çoğu günümüze ulaşamamış olsa da mevcut kalıntılar dönemin zenginlik ve ihtişamını anlamamıza olanak tanımaktadır. Özellikle burada yer alan melek figürleri Cihangir Şah ile Nur Cihan Hatun'un benzerlik açısından Süleyman Peygamber ve eşi Belkıs'ın ezoterik hayatlarına bir telmih niteliği taşımaktadır.

Bâbürlü bahçelerinde yer alan köşklerin ve diğer yapıların duvar resimleri doğadan ilham alırken aynı zamanda bu bahçeler mimarideki duvar resimlerinde olduğu kadar minyatür ve resim sanatında da önemli bir yere sahiptir. Bâbürlü minyatür ve resimlerinde bahçe, bahçe sanatı, bahçecilik uygulamaları ve bitki im-geleri özellikle minyatürlerdeki metinlerin önemli bir görsel ve kavramsal tamamlayıcısıdır. Bâbürlü dönemine ait çoğu minyatür örneğinde bahçe, sadece bahçe düzenini yansıtmakla kalmayıp -merkezi bir su yolu, yürüyüş yolları, bahçenin merkezinde ya da kenar köşesinde bahçeyi çevreleyen duvara yerleştirilmiş bir köşk, çeşitli geometrik şekillerde yapılmış çiçek tarhları- aynı zamanda içerisinde yetişen birçok bitki türünün de öğrenilmesini sağlamaktadır. Çiçek tarhlarında nergisler, zambaklar, gelincikler, kadife çiçeği, şebboy, manolya, kasımpatılar, güller, süsenler bulunurken; ağaçlardan ise servi, çınar, portakal, mandalina, limon, şeftali, hurma, incir, büyük gölge veren ağaçlar, süs ağaçları ve mango gibi diğer tropik meyve ağaçları yer almaktadır. Bâbürlü döneminde figürlü süslemeler de özellikle Cihangir Şah ile birlikte yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Bu dönemde mimari ve diğer sanat eserlerinde görülen çok sayıda bitkisel motif ve figür içeren resimlerin olmasında şüphesiz Cihangir Şah'ın bizzat resme ve doğaya duyduğu ilginin önemli bir katkısı vardır. Hatta Cihangir Şah Cihangirnâme'de resme olan sevgisini ve eseri yapan kişi ister hayatta ister ölmüş olsun, isimleri söylenmeden eserlerin kime ait olduğunu söyleyecek kadar mahir olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında dönemin saray sanatçısı Mansur'un ve Ebu'l Hasan'ın etkisi de çok büyüktür. Üstat Mansur bu dönemde bitkileri ve hayvanları çizmede üstün başarı göstermiş ve bu nedenle kendisine Cihangir Şah tarafından "nadire'l-asr" unvanı verilmiştir. Mansur sadece doğadan bitki ve hayvan resimleri yapmamış fantastik yaratıklarla kuşları da resmetmiştir. Mansur'un yanında Ebu'l Hasan da Cihangir Şah'ın gözde sanatçılarından biri olup Cihangir Şah tarafından ona da "nadiru'z-zaman" unvanı verilmiştir³⁹ Bu sanatçıların da Bâbürlü dönemi diğer sanatçılarındaki olduğu gibi eserlerine isim yazma gelenekleri yoktur. Köşklerin süslemelerinde bu sanatçıların çalışmış olması, köşklere bulunan süsleme üslubu ile başka yerlerde yaptıkları diğer eserlerdeki üslup benzerlikleri sebebiyle kuvvetle muhte-

³⁹ Sanjeev Prasad Srivastava, Jahangir a Connoisseur of Mughal Art (Delhi: Abhinav Publications, 2001) s.117.

meldir. Özetle Cihangir Şah döneminde bahçeler müstakil halde ya da sadece mimarinin bir parçası olarak kalmamış, edebi metinlerden minyatüre ve resme kadar birçok sanat dalında bahçelere yer verilmiştir.

Sonuç

Aram Bağ; son beş yüz yılda belli oranda değişikliğe uğramış olsa da hâlâ Bâbü Şah'ın estetik anlayışının temel özellikleriyle ön plana çıkmaktadır: iyi konumlandırılmış, havadar, manzaralı, simetrik olarak yerleşen teraslar ve en önemlisi ise efektif olarak suyun kullanımıdır. Ataları Timurluların bahçeleri ile onların Hindistan'daki torunlarının bahçeleri arasındaki bu önemli geçişin merkezinde Bâbü Şah'ın, memleketi Türkistan'ın manzarasına, özellikle Kabil'in dağlarına ve sularına olan özlemi yatmaktadır. Aram Bağ, Bâbü Şah tarafından 1526-1527 yılları arasında inşa ettirilmiş, Bâbü Şah'ın 1530'daki ölümüne kadar aktif olarak kullanılmıştır. Hindistan'daki bu ilk Bâbürlü bahçesi, Bâbü Şah'ın cennet kavramını yalnızca su ve çevre düzenlemesiyle değil, aynı zamanda simetri ve hemen ilk bakışta ilgi çeken düzen yoluyla da yansıtmaktadır. Daha sonra bu bahçe, Bâbü Şah'ın ikinci kuşak torunu Cihangir Şah tarafından yenilenerek 1615-1619 yılları arasında yine aktif bir şekilde kullanılmıştır. Bâbü Şah, dedesi Timur idaresindeki şehirler başta olmak üzere özellikle Semerkant, Fergana, Kabil ve Andican'daki bahçeleri görmüş, buralarda çocukluk ve gençlik yıllarını geçirmiş, buralara duyduğu özlemi gidermek için de hakimiyeti altına aldığı bölgelere bahçeler (Afganistan'da Bağ-ı Bâbü, Bağ-ı Vefa, İstelif Bahçesi, Belvedere Bahçesi, Dibalpur'da; Bağ-ı Nilüfer (Lotus Bahçesi), Hindistan'da Agra şehrinde; Aram Bağ) inşa ettirmiştir. Agra'da taraçalı ve çârbağ örneklerinin ilki olmasının yanında su kanalları, su havuzları, su tankları, yürüyüş yolları, uzun yıllar ilk hali korunan ağaçlık ve çiçeklik bölümleri ile birlikte sadece meyve bahçesi olma özelliği ile değil onun da ötesine geçerek adeta eterik bir havaya bürünen Aram Bağ, tüm bileşenleri dahilinde dönem modası haline gelmiştir. Yapı unsurları Bâbürlüler tarafından iki asır boyunca kullanılan bu bahçe ekolü özellikle Racput hanedanlığında olduğu gibi yerel idarecilerce de benimsenmiştir. Aram Bağ'ın bu sembolik anlamlar taşıyan boyutunun yanında henüz inşa süreci ve tarihî akış içerisindeki değişim parametrelerinin tamamıyla tespit edilemediği belirtilmelidir. Bununla birlikte çevresinde yer alan ve neredeyse kaybolmaya yüz tutmuş diğer bahçelere göre önemli ölçüde korunmuş olması, bahçeyi peyzaj ve mimari bakımından değerlendirebilmek ve tüm özellikleriyle olmasa bile bazı yönlerden günümüzdeki çevre düzenleme çalışmalarında etkili olabileceğini göstermek açısından yeterli oranda veriler sunmaktadır. Klasik çârbağ boyutlarında park-bahçe, site ya da özel konut bahçesi yapmak elbette mümkün olmayacaktır. Ancak şartların elverdiği oranda bahse konu yerlerde çârbağ temelinde, daha yalın olmakla birlikte daha estetik ve kullanışlı bahçe düzen-

lemeleri yapılabilir. Belirtilen verilerden öncelikli olarak ele alınabilecek yöntem çârbağ düzenidir. İfade edildiği gibi bu sistemde dört eşit parçaya ayrılmış bölümler yapılmakta ancak bahçe ikiye katlayan sayılar şeklinde de oluşturulabilmektedir. Bu durum en başta geometrik nizama sağlayacak ve ayrılan bölümlere yapılacak olan bitkilendirme ya da ağaçlandırma çalışmalarını kolaylaştıracaktır. Bu sayede özellikle çiçek tarhları muntazam bir görünüme kavuşturularak görsel zevk arttırılacaktır. Diğer yandan ayrılan her bölme iklim koşullarına uygun ağaçlandırma ve mevsim koşulları gözetilip çiçeklendirme/bitkilendirme yapılarak bahçeye ait düzenlemenin neredeyse yarıya yakın bölümü tamamlanacaktır. Geriye kalan ise bahçenin en önemli unsurlarından olan, geçmişte ulaşılması ve bahçeye nakledilmesi, maliyetinin yanı sıra önemli ölçüde iş gücü gerektiren ancak günümüz imkânları çerçevesinde daha kolay hâle gelen suyun temin edilmesi olacaktır. Üstelik gelinen noktada bugün daha verimli sulama sistemlerinin kurulması da mümkün olmaktadır. Şayet Aram Bağ'da olduğu gibi yürüyüş yollarındaki sulama kanallarından suyun dağıtımını düzenlenmek istenirse, yenilenebilir enerji kaynaklarının (güneş, rüzgâr vb.) devreye alınmasıyla kısmen daha az bir maliyetle bu düşünce de hayata geçirilebilecektir. Örneğin günümüzde yapay şelalelere kıyasla estetik açıdan tercih edilebilecek, Aram Bağ ve diğer bahçelerde rastlanan *çadorlar*, bahçenin diğer peyzaj öğeleri ile bütünleşerek hem göze hem de kulağa hitap eden önemli tamamlayıcı unsurlar olacaktır. Bahçeler bir bütün olarak ele alındığında, yapı elemanları göz zevkine, su sakinleştirici etkiye, bitki ve çiçekler koku duyusuna, bu duyuların bileşimi de ruhî hassalara hitap ederek hem maddi hem estetik hem de manevi yönleri uygun, şehir ya da diğer yerleşim alanlarına nefes aldrabilen, tarihin içinde kalmayıp modern dünyaya da dokunabilen yerlere dönüşecektir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Anjum, Faraz. "Strangers' Gaze: Mughal Harem and European Travellers of the Seventeenth Century", *Pakistan Vision*, 12/1, (2011) 70-113.
- Babürname*, çev. Arat, Reşit Rahmeti. İstanbul: Kabaıcı Yayınevi, 1. Basım, 2006.
- Baskıcı, M. Murat, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 53(1-4) (1999) s. 73-94. <https://www.yumpu.com/tr/document/view/28913674/sbf-dergisi-dizini-siyasal-bilgiler-faka-1-4-ltesi-ankara-aniversitesi>
- Clark, Emma. *İslam Medeniyetinde Bahçe Sanatı*, çev. Elif Dolanbay ve Adem Yerinde, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2017.
- Daneshmand, Parisa - Meryem Atik. "Dünya Mirası Kültürel Peyzajlarında (Pers Bahçeleri ve Bagh-e Fin)". *PEYZAJ- Eğitim, Bilim, Kültür ve Sanat Dergisi*, 6/1, (Haziran 2024) 61-72. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4015460>
- Evyapan, Gönül. "Bahçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/477-481. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- İftikhar, Rukhsana. Role and Status of Women in Socio -Economic Set up of India, Lahore: University of Punjab Department of History, Doktora Tezi, 2008. <http://142.54.178.187:9060/xmlui/handle/123456789/3573>
- Köksal Osman, "XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan'da Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Yunus Pustu vd. s. 101-124, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2022.
- Koch, Ebba. "Notes on the Painted and Sculptured Decoration of Nur Jahan's Pavilions in the Ram Bagh (Bagh-i Nur Afshan) at Agra", ed. R. Skelton, A. Topsfield, S. Stronge and R. Crill, 51-65. London: A symposium held at the Victoria and Albert Museum/Facets of Indian Art, 1986.
- Koch, Ebba. "Mughal Palace Gardens From Babür to Shah Jahan (1526-1648)", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Sayı 14 (1997). s. 143-165. <https://www.jstor.org/stable/i267861>
- Koch, Ebba. "The Taj Mahal: Architecture, Symbolism, and Urban Significance", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Sayı 22 (2005), s. 128-149. <https://www.archnet.org/publications/5423>
- Koch, Ebba. *The Complate Taj Mahal ant the Riwerfront Gardens of Agra*. New Delhi: Bookwise, 2007.
- Koch, Ebba. *The Complate Taj Mahal*. London: Thames&Hudson, 2012.
- Nath, Ram. *History of Mughal Architecture*. Cilt 4. New Delhi: Abhinav Publications, 1994.
- Özaydın Abdülkerim. ve Bozkurt Nebi. "Harem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.16/132-135. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Ruggles, D. Fairchild. *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Sevin Veli, "Urartu Bahçeleri", *Belleten*, Sayı 64(240), (Ağustos, 2000.) s. 395-406. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/2552/tur>
- Srivastava, Sanjeev Prasad. *Jahangir a Connoisseur of Mughal Art*. Delhi: Abhinav Publications, 2001.
- Stuart, C. M. Villiers. *Garden of The Great Mughals*. London: Adam and Charles Black Soho Square, 1913.
- Trackston, W. M. *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*. New York, Oxford University Press, 1999.
- Yozgat, S. K. ve Büyüktaş, C. K, "Babürlülerde Harem ve Purdah Uygulamaları Çerçevesinde Nur Cihan Begüm", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirme III*, ed. Salih Bat-tal, s. 205-232. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.
- Elektronik Erişimler:
- URL-1: (<https://www.vam.ac.uk/articles/the-arts-of-the-mughal-empire>, İnternet Erişim Tarihi: 25.12.2023), (8 <https://www.archaeology.org/issues/502-features/water/11201-mughal-gardens-pools>, İnternet Erişim Tarihi: 29.05.2024), (https://tr.wikipedia.org/wiki/Bâbürlü_Bahçeleri#/media/Dosya:Baburnama_1.jpeg, İnternet Erişim Tarihi: 29.05.2024).